

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Ensam fras söker kontext: Översättarens hantering av språkprov i en tvåspråkig ordbok	
Forfatter:	Ylva Hellerud	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 11, 2012, s. 244-250 Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Lund 24.-27. maj 2011	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for lexicografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i lexicografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Ensam fras söker kontext: Översättarens hantering av språkprov i en tvåspråkig ordbok

Ylva Hellerud

Working as a translator for the inter-Scandinavian dictionary project Islex, presents a number of interesting challenges due to the fact that the source language material is compiled and presented based on a monolingual semantic analysis. In this article I describe the process involved in choosing the most relevant translations of the examples provided for the lemmas *rekstrarerfiðleikar* and *veðrast*, focusing on the problem of lack of context. Finally I discuss the possibilities made available by digital publishing on the world wide web.

Nyckelord: översättning av språkprov, idiomatisk kontra ordagrann översättning, kultur-specifika språkprov

1. Bakgrund: Islex-projektets förutsättningar

Islexprojektet är ett interskandinaviskt ordboksprojekt, där ett källspråk – isländskan – utgör underlag för (från början) tre målspråk: danska, norska och svenska. Islex ska fungera som en allmänspråklig, tvåspråkig ordbok för respektive målspråk med syntagmatisk redovisning i form av kollokationer, idiom och språkprov, samt på en gång vara L1- > L 2- och L 2- > L 1-ordbok för språkparen isländska – svenska, isländska – norska och isländska – danska. I förlängningen ska källspråksmaterialet kunna användas för att skapa nya ordböcker på vilket målspråk som helst. Nyligen har också färöiska och franska tillkommit som målspråk. Med den utgångspunkten måste det kontrastiva perspektivet offras, och materialets organisering utgår därför från en isländsk betydelsestruktur. Språkproven i Islex är redaktionellt konstruerade, ibland med utgångspunkt i korpuset Íslenskt Textasafn.

2. Översättaren som lexikograf

Vad kan man som översättare bidra med i skapandet av en isländsk-svensk ordbok? Rent generellt kan man förstås säga att den erfarenhet man har av att hantera stora textmassor och överföra dem från det ena språket till det andra innebär att man aktivt har arbetat med att lösa ett stort antal problem som uppstår i mötet mellan två språk. Man vet att exakta ekvivalenter är sällsynta, men man vet också att med olika sorters omskrivningar kan man skapa en effekt som ligger mycket nära andemeningen i källspråket, det som brukar kallas pragmatisk ekvivalens. Man är dessutom medveten om att kontext är A och O. Och det handlar om kontext i alla dess betydelse: situationskontext, kulturkontext och så vidare. Ett utsnitt ur en roman kan vara omöjligt att översätta utan att ha läst hela verket, hela verket kan vara omöjligt att översätta utan att ha goda kunskaper i bland annat källspråkets litterära kulturarv.

Översättarens medvetenhet om kontextens betydelse kan förstås vara både en tillgång och en nackdel, i synnerhet när det gäller översättning av språkprov. Idiom och i viss mån kollokationer (såsom definierade i Svensén 2004) kan betraktas som lexikaliska enheter, en sorts utökade lemman, och utgör därför, förenklat sett, ett rent semantiskt problem; det är översättarens/lexikografens kunskap i källspråk och målspråk som avgör träffsäkerheten i valet av ekvivalent(er) eller, i förekommande fall, översättning. Språkproven, däremot, kan visa sig vara helt kontextberoende för att en adekvat översättning ska kunna åstadkommas.

3. Språkprov

I sin normala arbetssituation arbetar översättaren med en avgränsad, tematiskt och/eller konstnärligt sammanhållen skriven text (eller om det rör sig om film- och tv-översättning, talat språk som ingår i ett på samma sätt överordnat sammanhang). Det kan i sin tur finnas en eller flera överordnade kontexter (en artikel om avfallshantering kan t.ex. vara en replik på en tidigare publicerad artikel i samma ämne). Kunskap om de olika kontexterna kan vara helt avgörande för många formuleringar i en given text. Eftersom arbetet i Islex är organiserat så att den isländska redaktionen väljer allt isländskt material, kan det som översättare ibland vara problematiskt att sätta sig in i dels av vilken anledning språkprovet finns med (vilken funktion det har), dels i vilken kontext (tänkt eller verklig) språkprovet skulle kunna förekomma. Skillnaden mellan ledigt men vårdat tal-språk och formellt språk är dessutom mindre på isländska än på svenska, och utan kontexten som hjälp kan man som översättare hamna i valet mellan ett antal semantiskt korrekta men stilistiskt varierande översättningar.

3.1 Kontext och stil

Som exempel kan tjäna frasen

rekstrarerfiðleikar leiddu til lokunar fyrirtækisins

som är det språkprov som anges vid uppslagsordet *rekstrarerfiðleikar*. En någorlunda ordagrann översättning av frasen lyder

‘lönsamhetsproblem ledde till stängning av företaget’

men en sådan formulering skorrar i en översättares öra. I vilket sammanhang skulle en svensk uttrycka sig så? Det faktum att frasens subjekt står i artikellös form leder tankarna till någon sorts överskrift, t.ex. en tidningsrubrik (vilket dock inte anges eller antyds på något annat sätt i ordboksartikeln). En tänkbar översättning blir då:

‘lönsamhetsproblem bakom företagsnedläggning’

Här uppstår dock en konflikt mellan översättaren och lexikografen. Men hänsyn till att en ordbok också har en pedagogisk intention bör kanske för tydlighetens skull predikatet vara kvar?

‘lönsamhetsproblem ledde till företagsnedläggning’

Helt träffsäker är emellertid inte denna formulering heller ur en annan aspekt: en så generell utsaga skulle knappast förekomma som rubrik i en svensk tidning, utan man skulle troligen ange vilket företag det var fråga om. Dessutom finns det en pedagogisk poäng också i att illustrera svenska tidningsrubrikers långtgående elliptiska karaktär. Till sist illustrerar de två översättningarna det klassiska översättningsdilemmat mellan en friare – mer idiomatisk? övertolkande? – översättning å ena sidan och en mer ordagrann – stelare? okänsligare? – å den andra.

Utän att gå in detaljerat i fortsatta resonemang av den här typen kan ändå nämnas att ett antal andra översättningsmöjligheter också finns:

‘lönsamhetsproblem ledde till att företaget stängdes’

‘lönsamhetsproblem ledde till att företaget lades ned’

‘lönsamhetsproblem ledde till att företaget fick läggas ned’

‘problem med lönsamheten ledde till att företaget stängdes’

‘problem med lönsamheten ledde till att företaget lades ned’

‘problem med lönsamheten ledde till att företaget fick läggas ned’

osv.

Som översättare kan man i detta sammanhang reflektera över de möjligheter den digitala ordboken öppnar för. Att ange alla – eller åtminstone några av – de ovan nämnda översättningsmöjligheterna vore på sätt och vis önskvärt, men då måste också förklarande kommentarer infogas. Trots att det i en digital ordbok inte råder någon platsbrist, vore det ingen lyckad lösning att en sådan informationsmassa visades automatiskt vid en sökning på ett givet uppslagsord. Däremot kan man tänka sig att informationen ligger inbäddad och kan tas fram av den brukare som har intresse av den. Resultatet blir en hybrid, ett mellanting mellan ordbok och lärobok (och kanske också encyklopedi, vilket jag återkommer till) med möjlighet att också ange ett stort urval konstruktioner och fraser med utförliga kommentarer.

Ovanstående är exempel på en situation där språkprovet ur översättarperspektiv inte tillför något: lemmat *rekstrarerfiðleikar* kan översättas med 'lönsamhetsproblem' och språkprovet fungerar inte som någon semantisk fördjupning av uppslagsordet eller illustration av skillnad i konstruktion eller användning mellan isländska och svenska. De problem som belystes i mitt resonemang är av annan karaktär. Härnäst följer en redovisning av arbetet med uppslagsordet *veðrast*, där valet av språkprov bidrar till att en viktig betydelse av uppslagsordet blir uppmärksammas.

3.2 Kulturspecifik kontext

Verbet *veðrast* förekommer i Islex som eget lemma (och inte som deponensform av *veðra*). Någon ett-till-ett-ekvivalent existerar inte för ordet, men det är frågan om en lexikal lucka, inte en referentiell, och en definition kan lyda: "exponeras för och nedbrytas av väder och vind". Partiella ekvivalenter går att hitta, t.ex. 'vittra', 'förvittra', 'erodera', och hade det inte funnits något språkprov i denna artikel, hade lösningen kanske blivit att ange de nyss nämnda ekvivalenterna jämte den encyklopediska förklaringen. Det sätt på vilket arbetet med Islex är organiserat, nämligen att datainsamling och dataurval sker separat från översättning av lemmat och språkprov, ställer mycket höga krav på översättarens kompetens i källspråket. Den isländska redaktionens val av språkprov fungerar här som varningsklocka för översättaren, eftersom det blir uppenbart att ingen av de ovan nämnda ekvivalenterna fungerar när frasen

þakið hefur veðrast og nú þarf að mála það

ska översättas. En ordagrann översättning skulle i så fall bli

'taket har vittrat (alt. eroderat) och nu behöver det målas'

och det är inte en acceptabel formulering på svenska. En möjlig lösning med ledning av den encyklopediska förklaringen kunde vara

‘taket har exponerats för väder och vind och behöver nu målas’

men en sådan utsaga har för en infödd svensk något av “ingenjör Planertz” över sig, alltså en överdrivet formell utsaga om ett vardagligt fenomen. För att hitta fram till en godtagbar översättning krävs en kontext, eller rättare sagt två. Utsagan kan nämligen syfta på två olika förhållanden:

- 1: målarfärgen på taket har blivit sliten (av väder och vind) så det behöver målas om
och
- 2: det nya förzinkade (galvaniserade) plåttaket har utsatts för väder och vind ett tag och därför är det nu dags att måla det för första gången.

Hade denna utsaga ingått i en text, hade det med största sannolikhet gått att förstå vilken av de två tolkningsmöjligheterna det gällde, men nu rör det sig alltså om en lösryckt fras som ska fungera som språkprov till ordet *veðrast* varför båda tolkningarna bör redovisas, i synnerhet som det visar sig att tolkningsmöjlighet 2 kräver en ekvivalent för *veðrast* som ligger långt ifrån de som föreslogs ovan. Ur svensk synvinkel kan det möjligen tyckas att tolkning 2 hänvisar till ett relativt snävt ämnesområde och därför skulle kunna utelämnas, men det finns goda skäl för att inkludera den – och här sätts översättarens kulturella kunskaper om källspråket på verkligt prov. Yttertak i förzinkad (eller galvaniserad) plåt är mycket vanligare på Island än i Sverige, och dessutom är förzinkad plåt också en allmänt förekommande fasadbeklädnad på Island. Mest framträdande är de privata villor från tiden kring förra sekelskiftet som ligger i Þingholt-området i centrala Reykjavík. Att använda omålad förzinkad korrugerad plåt vid renovering av dessa gamla hus rekommenderas av kulturhistoriska skäl – det finns annars färdigmålad plåt att köpa. Fabriksny förzinkad plåt bör utsättas för väder och vind ett par år innan den målas, vilket många islänningar känner till – även om de inte vet varför. Målning av förzinkad plåt är alltså ett långt vanligare fenomen i den isländska vardagen än i den svenska, varför det får anses befoget att inkludera tolkningsmöjlighet 2.

Som framgick ovan måste en omskrivning av någon sort tillgripas vid båda tolkningsmöjligheterna. Eftersom vi har att göra med en lexikal lucka kan man återigen använda sig av frågan: ”Hur skulle en svensk uttrycka sig i samma situation?” I det första fallet finns förutom förslaget ovan naturligtvis ytterligare några tänkbara översättningar, beroende bl.a. på vilken sorts tak det rör sig om, men det resonemanget utelämnas här för att ge plats åt det mer kulturspecifika.

Skälet till att förzinkad plåt som används för tak- och väggbeklädnad inte ska målas omedelbart är att man vill få till stånd en oxidation (som i sin tur har att göra med galvaniseringens rostskyddande egenskaper). En någorlunda ordagrann översättning av tolkningsmöjlighet 2 skulle därför bli

'taket har oxiderat och nu behöver det målas'

även om den tänkta kontexten fortfarande är lite oklar. Är det skriftspråk eller talspråk? Exakt när skriver/säger man något sådant? I en normal talsituation är troligen en eller flera faktorer redan kända vilket medför att en så fullständig sats inte uttalas. ("Varför målar de taket först nu? Det var ju klart för två år sedan." – "Det måste oxidera först.") En mer realistisk utsaga kunde vara en tänkt instruktion i en bok om byggnadsvård:

"När taket fått oxidera i cirka två år, är det dags att måla det."

En sådan översättning ligger dock alltför långt från originalet för att vara godtagbar. Däremot kan man genom andra kompensatoriska mindre tillägg, 'plåttaket *har fått* oxidera', dels förtydliga vilken sorts tak det gäller, dels antyda att oxidationen inte är en skada utan ett medvetet förfarande. En godtagbar lösning kan då bli:

'plåttaket har fått oxidera och måste nu målas'

Liksom i översättningen av det tidigare exemplet *rekstrarervfiðleikar leiddu til lokunar fyrirtækisins* hamnar översättaren i konflikt mellan en trovärdig svensk formulering och en pedagogisk översättning av mer ordagrant slag. Å andra sidan kan man fråga sig vilket förhållningssätt som är mest pedagogiskt (eller bättre för läsaren/mer respektfullt mot texten) – och i den debatten har ännu ingen vinnare utsetts.

4. Befintliga hjälpmedel

Med detta sagt kan det vara intressant att resonera kring hur det hade gått till att få fram översättningen 'oxidera' till *veðrast* via de hjälpmedel som faktiskt finns tillgängliga idag. I den befintliga isländsk-svenska ordboken anges endast ekvivalenterna 'vittra', 'förvittra'. Det ger ju en vink om i vilken betydelsesfär vi befinner oss, men utan de ovan nämnda kunskaperna om förzinkad plåt går det inte att hitta fram till den svenska översättningen. En avancerad brukare med tillgång till den enspråkiga isländska ordboken, *Íslensk orðabók*, på papper eller digitalt, får en indikation i rätt riktning, för där framgår tydligt av det språkprov

man valt att det handlar om takplåt som måste exponeras *innan* den målas, vilket man också rätt snart sett om man som första åtgärd sökt uttrycket på nätet. Har man väl fått detta klart för sig, är det inte många musklick som ska till innan man hittar fram till kopplingen mellan takplåt, galvanisering/förzinking, målning och oxidering. Det visar sig också finnas gott om byggnadsvårdsintresserade privatpersoner i vårt land som använder nätet för informationsutbyte, och i diskussioner om förberedelserna för målning av plåttak använder de alla termen oxidera. Man har alltså som avancerad brukare tillgång till stora mängder text med kontext, på både källspråk och målspråk, vilket, om man hårdrar det hela, innebär att ordboken blir överflödig. Ett annat exempel kan tas från skönlitteraturens värld. I en översättning jag nyligen arbetat med utgjorde bank- och finansvärlden fonden för handlingen. Där förekom ett antal finastermer, t.ex. ”derivathandel”, ”inflationindexerad” och ”kreditlina” som inte fanns i den isländsk-svenska ordboken. Någon isländsk-svensk specialordbok med bank- och finastermer – eller ens allmänt ekonomiska termer – existerar inte. Det gick ändå att hitta fram till dem via jämförande textstudier på nätet, några isländsk-engelska ordlistor på isländska bankers hemsidor, jämte ett bekräftande telefonsamtal till en svensk språkontresserad bankman.

5. Internet – ett gigantiskt korpus. Har ordboken blivit överflödig?

Den avancerade brukaren har alltså idag möjligheter att använda sin egen dator som kombinerad ordbok, språkprovssamling och konsult i specialterminologi. Informationssökandet tar en del tid, men går betydligt fortare än att som förr leta upp specialordböcker, facklitteratur samt ta personlig kontakt med experter. I den mån specialordböcker inte finns att tillgå kan den professionelle översättaren i stor utsträckning klara sig med internet både för avkodning och produktion. För avancerade brukare kan mediet räcka till för avkodning, men kanske inte för produktion, och för nybörjare och vidarekomna är det förstas inget alternativ vare sig för avkodning eller produktion, eftersom arbetssättet kräver rätt omfattande kunskaper i såväl käll- som målspråk. Därför fyller en redaktionellt bearbetad, strukturerad och användarvänlig ordbok en viktig funktion. Den digitala publiceringen ger dessutom möjligheter till en långt utförligare pedagogisk funktion än som är genomförbart i ett verk tryckt på papper.

6. Faktotum för framtiden?

I ljuset av diskussionen ovan om de två språkproven i Islex, är det intressant att fundera kring de möjligheter som finns i digital publicering. I viss mån utnyttjas dessa i Islex, bland annat genom möjligheten till textsökning, där man enkelt kan få upp alla träffar på ett givet ord, alltså inte bara i lemmalistan, utan alla förekomster i kollokationer, idiom och språkprov på alla de språk som ingår. En bieffekt blir också att ordboken kan användas mellan språken på ett icke avsett vis, till exempel mellan norska och svenska. För övrigt är ordbokens struktur traditionell. Den digitala tekniken ger möjlighet att ha underliggande lager av information, till exempel konstruktion, fraseologi och stil, som i exemplet med *rekstrarerfiðleikar* och upplysningar av encyklopedisk karaktär som i exemplet med *veðrast*. Det ger brukaren möjlighet att välja hur mycket information hon vill ha vid ett givet tillfälle, och det skulle också underlätta för översättaren/lexikografen i det redaktionella arbetet, genom att gränserna blir tydligare mellan det rent lexikografiska arbetet – om gränsdragningen tillåts – och det pedagogiska.

REFERENSER

- Íslensk orðabók (pappersutgåva), 1992. Red. Árni Böðvarsson. Reykjavík: Mál og menning
- Íslensk orðabók (digital utgåva). www.snara.is
- Íslenskt textasafn. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. www.lexis.hi.is/corpus/
- Norstedts isländsk-svenska ordbok. Sjunde oförändrade upplagan 2005. Red. Sven B.F. Jansson. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.
- Svensén, Bo, 2004: Handbok i lexikografi. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.

Ylva Hellerud

ylva.hellerud@telia.com